आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंतांच्या दृष्टिकोनातून धर्म आणि धर्मनिरपेक्षतेचा अंतर्संबंध: एक चिकित्सक विश्लेषण

डॉ. सचिन ताराचंद धुर्वे, सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग यशवंतराव चव्हाण (के.एम.सी.) कॉलेज, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

भारतीय राजकीय विचारपरंपरेत 'धर्म' या संकल्पनेचा अर्थ केवळ एखाद्या विशिष्ट उपासना पद्धतीपुरता मर्यादित नसून, तो मानवी कर्तव्य, नीतिमत्ता आणि सामाजिक धारणेचा मूलभूत आधार राहिला आहे. पाश्चात्य जगात धर्मनिरपेक्षता ही संकल्पना धर्मसंस्था आणि राज्यसंस्था यांच्यातील पूर्णतः अलिप्तता या अर्थाने उदयाला आली. मात्र, आधुनिक काळात जेव्हा ही संकल्पना भारतात आली, तेव्हा भारतीय विचारवंतांनी तिला जशीच्या तशी न स्वीकारता भारतीय समाजाच्या बहुसांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक संदर्भासह नवा आयाम दिला. भारतीय संदर्भात धर्मनिरपेक्षता म्हणजे धर्माचा निषेध नसून, सर्व धर्मांचा आदर आणि राज्याची तटस्थता असा होतो. महात्मा गांधींनी 'सर्वधर्मसमभाव' आणि 'राजकारणाचे आध्यात्मिकीकरण' यावर भर देऊन धर्म आणि राजकारण यांच्यातील अतूट संबंध अधोरेखित केला. त्यांच्या मते, धर्माशिवायचे राजकारण हे प्राणहीन असते. याउलट, पंडित नेहरूंनी आधुनिक, वैज्ञानिक आणि तर्कनिष्ठ धर्मनिरपेक्षतेचा पुरस्कार केला, जिथे राज्य कोणत्याही धर्माशी बांधील नसेल. तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या मूल्यांवर आधारित 'धम्म' संकल्पना मांडून लोकशाहीला नैतिक अधिष्ठान दिले. या विविध विचारधारांमधून भारतीय राजकारणात धर्म आणि धर्मनिरपेक्षता यांचा एक अनोखा आणि गुंतागुंतीचा अंतर्संबंध स्पष्ट होतो. प्रस्तुत संशोधन या महान विचारवंतांच्या दृष्टिकोनाचा चिकित्सक आढावा घेऊन, स्वातंत्र्योत्तर कालखंडापासून ते समकालीन काळापर्यंत भारतीय राजकारणात धर्मनिरपेक्षतेचे स्वरूप कसे बदलत गेले आहे, याचे सखोल विश्लेषण करते. धर्माचे वाढते राजकीयीकरण आणि त्यातून निर्माण झालेली आव्हाने यांच्या पार्श्वभूमीवर, या मूळ राजकीय विचारांची प्रासंगिकता तपासणे हा या संशोधनाचा मुख्य उद्देश आहे.

पारिभाषिक शब्द : धर्म, धर्मनिरपेक्षता, अंतर्संबंध, चिकित्सक विश्लेषण

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. महात्मा गांधी, पंडित नेहरू आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या धर्म आणि धर्मनिरपेक्षताविषयक विचारांचा अभ्यास करणे.

२. भारतीय संदर्भातील 'धर्मनिरपेक्षता' ही पाश्चात्य संकल्पनेपेक्षा कशी भिन्न आहे, हे स्पष्ट करणे.

३. भारतीय लोकशाहीत धर्म आणि राजकारण यांच्यातील वाढत्या हस्तक्षेपाचा चिकित्सक आढावा घेणे.

४. आधुनिक भारतीय विचारवंतांच्या सिद्धांतांची समकालीन सामाजिक-राजकीय परिस्थितीत प्रासंगिकता तपासणे.

संशोधन पद्धती :

हे संशोधन प्रामुख्याने गुणात्मक आणि ऐतिहासिक-तुलनात्मक पद्धतीवर आधारित आहे. द्वितीयक साधने मध्ये विचारवंतांची मूळ पुस्तके (उदा. 'हिंद स्वराज', 'डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया', 'बुद्ध अँड हिज धम्म'), त्यांचे लेख, भाषणे आणि त्यांच्यावर आधारित टीकात्मक ग्रंथांचा वापर केला आहे.

विषय विवेचन

भारतीय लोकशाहीच्या पायाभरणीत महात्मा गांधी, पंडित नेहरू आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या तिन्ही महापुरुषांचे विचार अत्यंत मोलाचे असून, त्यांच्या भिन्न जीवनदृष्टींमधून भारतासारख्या बहुधर्मीय देशात 'सहअस्तित्वाचे' एक अनोखे प्रारूप उदयाला आले आहे. महात्मा गांधींसाठी धर्म आणि राजकारण हे अविभाज्य होते; त्यांच्या मते 'नैतिकता' आणि 'मानवता' हाच धर्माचा खरा आधार असून त्यांनी पाश्चात्य अलिप्ततेऐवी 'सर्वधर्मसमभावाचे' भारतीय मॉडेल मांडले. गांधीजींना राजकारणाचे 'पवित्रीकरण' करायचे होते, जिथे सत्ता ही केवळ सेवेसाठी आणि सत्य-अहिंसेच्या अधिष्ठानावर आधारलेली असावी. याउलट, पंडित नेहरूंचा दृष्टिकोन हा आधुनिक, वैज्ञानिक आणि पाश्चात्य उदारमतवादाने प्रभावित होता. त्यांनी धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ 'राज्याची धर्मापासूनची पूर्ण तटस्थता' असा घेतला. धर्माचा राजकारणातील शिरकाव हा जमातवादाला खतपाणी घालणारा ठरेल, अशी रास्त भीती त्यांना वाटत होती, म्हणून त्यांनी धर्माचे 'खाजगीकरण' करून सार्वजनिक जीवनात 'वैज्ञानिक दृष्टिकोनावर' भर दिला. त्यांच्या मते, राज्याने केवळ सर्व धर्मांचा आदर

करून थांबू नये, तर धर्माच्या नावाखाली चालणाऱ्या अनिष्ट प्रथांपासून नागरिकांचे रक्षणही करावे. दुसरीकडे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'रिलिजन' आणि 'धम्म' यामध्ये स्पष्ट फरक करून धर्माचे 'लोकशाहीकरण' करण्यावर भर दिला. त्यांच्या मते, समाजाच्या अस्तित्वासाठी धर्माची (नैतिकतेची) गरज असली तरी तो धर्म समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुतेवर आधारित असावा. राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून त्यांनी 'तत्त्वनिष्ठ अंतर' राखणारी धर्मनिरपेक्षता मांडली, जिथे राज्य केवळ मानवी हक्क आणि सामाजिक सुधारणांच्या निकषावरच धर्मात हस्तक्षेप करेल. अशा प्रकारे, गांधींची नैतिकता, नेहरूंची आधुनिकता आणि आंबेडकरांचा सामाजिक न्याय या तिन्ही विचारांचा संगम आजही भारतीय राज्यघटनेत दिसून येतो, ज्यामुळे भारत जगातील एक अग्रगण्य धर्मनिरपेक्ष देश म्हणून ताठ मानेने उभा आहे.

भारतीय विरुद्ध पाश्चात्य धर्मनिरपेक्षता ;

'धर्मनिरपेक्षता' ही संकल्पना मूळची पाश्चात्य असली, तरी भारताने ती स्वीकारताना त्यात आपल्या मातीतील सांस्कृतिक आणि सामाजिक संदर्भांनुसार महत्त्वाचे बदल केले आहेत. पाश्चात्य जगात, विशेषतः युरोपमध्ये, धर्मनिरपेक्षतेचा उदय हा धर्मसंस्था आणि राज्यसंस्था यांच्यातील प्रदीर्घ संघर्षामधून झाला. तेथील धर्मनिरपेक्षतेचे मॉडेल हे 'नकारात्मक' किंवा 'अलिप्ततेच्या' तत्त्वावर आधारित आहे. याचा अर्थ असा की, राज्य आणि धर्म यांच्यामध्ये एक 'भक्कम भिंत' असते. राज्य धर्माच्या अंतर्गत बाबींत कोणताही हस्तक्षेप करत नाही आणि धर्मही राज्याच्या धोरणांमध्ये ढवळाढवळ करत नाही. पाश्चात्य दृष्टिकोनातून धर्म ही पूर्णपणे वैयक्तिक बाब असून, सार्वजनिक जीवनात त्याचे प्रदर्शन अपेक्षित नसते. फ्रान्ससारख्या देशात तर सार्वजनिक ठिकाणी धार्मिक चिन्हे वापरण्यावरही निर्बंध असतात, ज्याला 'लायसिटे' असे म्हटले जाते.

याउलट, भारतीय धर्मनिरपेक्षता ही 'सकारात्मक' आणि 'सर्वधर्मसमभावाच्या' तत्त्वावर आधारलेली आहे. भारतात धर्म हा केवळ वैयक्तिक श्रद्धेचा विषय नसून तो सामाजिक जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. त्यामुळे भारताने पाश्चात्य देशांप्रमाणे धर्माशी 'पूर्ण अलिप्तता' न ठेवता 'तत्त्वनिष्ठ अंतर' राखण्याचे धोरण स्वीकारले आहे. भारतीय राज्यघटनेनुसार, राज्याचा स्वतःचा कोणताही अधिकृत धर्म नाही, परंतु राज्य सर्व धर्मांचा समान आदर करते. पाश्चात्य मॉडेलमध्ये राज्य धर्मात हस्तक्षेप करू शकत नाही, मात्र भारतीय संदर्भात जर एखाद्या धर्मातील प्रथा मानवी हक्कांचे उल्लंघन करत असतील (उदा. अस्पृश्यता, सती प्रथा किंवा तिहेरी तलाक), तर राज्य त्यात सुधारणा करण्यासाठी कायदेशीर हस्तक्षेप करू शकते. म्हणजेच, भारतीय धर्मनिरपेक्षता ही केवळ तटस्थ नसून ती सुधारणावादी देखील आहे.

आणखी एक महत्त्वाचा फरक म्हणजे अल्पसंख्याकांचे हक्क. पाश्चात्य धर्मनिरपेक्षतेत सर्वांना समान नागरिक म्हणून पाहिले जाते आणि तिथे धार्मिक गटांना विशेष सवलती देण्यावर भर नसतो. मात्र, भारताने आपल्या बहुसांस्कृतिक स्वरूपामुळे अल्पसंख्याकांना त्यांचे शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक हक्क जपण्यासाठी विशेष घटनात्मक संरक्षण (कलम २९ आणि ३०) दिले आहे. भारतात राज्य केवळ धर्मापासून लांब राहत नाही, तर गरज पडल्यास धार्मिक संस्थांना (उदा. शाळा, मदरसे, मंदिरे) आर्थिक मदतही करू शकते, जे पाश्चात्य देशांत निषिद्ध मानले जाते. थोडक्यात, पाश्चात्य धर्मनिरपेक्षता ही 'धर्माचा त्याग' किंवा 'धर्मापासून फारकत' घेणारी आहे, तर भारतीय धर्मनिरपेक्षता ही 'धर्मांचे सहअस्तित्व' आणि 'सर्वसमावेशकता' जपणारी आहे. म्हणूनच भारतीय धर्मनिरपेक्षता ही अधिक लवचिक आणि भारतीय लोकशाहीला पूरक ठरली आहे.

भारतीय लोकशाहीत धर्म आणि राजकारण यांच्यातील वाढत्या हस्तक्षेपाचा चिकित्सक आढावा :

भारतीय लोकशाहीत धर्म आणि राजकारण यांच्यातील वाढत्या हस्तक्षेपाचे स्वरूप अत्यंत गुंतागुंतीचे आणि चिंताजनक झाले आहे. भारतीय राज्यघटनेने 'धर्मनिरपेक्षता' हे मूलभूत तत्त्व म्हणून स्वीकारले असले तरी, प्रत्यक्ष व्यवहारात धर्म आणि राजकारण यांची सरमिसळ दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे. लोकशाहीत राजकारण हे प्रामुख्याने विकास, शिक्षण, आरोग्य आणि आर्थिक धोरणांवर आधारित असणे अपेक्षित आहे; मात्र सध्याच्या काळात 'धार्मिक ओळख' हा निवडणूक जिंकण्याचा सर्वात प्रभावी मार्ग बनला आहे. राजकीय पक्ष मतपेढीचे राजकारण करण्यासाठी धर्माचा आधार घेतात, ज्यामुळे समाजात ध्रुवीकरण वाढते आणि मूळ मुद्दे बाजूला पडतात. या हस्तक्षेपाचा सर्वात मोठा परिणाम म्हणजे 'निवडणूक प्रक्रिया'. उमेदवारांची निवड करताना त्यांच्या गुणवत्तेपेक्षा त्यांच्या धर्माचा आणि जातीचा विचार अधिक केला जातो. धार्मिक सण, उत्सव आणि प्रतीकांचा वापर राजकीय प्रचारासाठी मोठ्या प्रमाणावर केला जात आहे. यामुळे धर्मनिरपेक्षतेची जी 'तटस्थ' व्याख्या नेहरूंनी किंवा आंबेडकरांनी मांडली होती, तिला तडा जात आहे. धर्माचा राजकारणात वाढता हस्तक्षेप केवळ बहुसंख्याकवादापुरता मर्यादित नसून, तो अल्पसंख्याक लांगूलचालनाच्या स्वरूपातही दिसून येतो.

जेव्हा धार्मिक संस्था किंवा धर्मगुरू राजकीय नेत्यांना पाठिंबा जाहीर करतात, तेव्हा लोकशाहीतील वैयक्तिक विवेकापेक्षा सामुदायिक धार्मिक आदेशाला अधिक महत्त्व प्राप्त होते, जे सुदृढ लोकशाहीसाठी घातक आहे.

या हस्तक्षेपाचा तिसरा महत्त्वाचा पैलू म्हणजे 'धोरण निर्मिती आणि प्रशासन'. अनेकदा सरकारकडून घेतले जाणारे निर्णय हे सामाजिक हितापेक्षा धार्मिक भावना दुखावल्या जाणार नाहीत, या दृष्टीने घेतले जातात. यामुळे अनेक आवश्यक सामाजिक सुधारणा (उदा. समान नागरी कायदा किंवा महिलांचे हक्क) प्रलंबित राहतात. तसेच, संसदेत किंवा विधानसभांमध्ये होणारी चर्चा अनेकदा विकासाऐवजी धार्मिक मुद्द्यांभोवती फिरत राहते. जेव्हा धर्म राजकारणावर हावी होतो, तेव्हा द्वेषमूलक भाषणे आणि जातीय दंगलींच्या घटनांमध्ये वाढ होते, ज्यामुळे देशाची आंतरिक सुरक्षा आणि सामाजिक सलोखा धोक्यात येतो.

धर्म आणि राजकारण यांचा हा वाढता हस्तक्षेप भारतीय लोकशाहीच्या मूळ रचनेला आव्हान देत आहे. लोकशाही टिकवून ठेवण्यासाठी राजकारणाने धर्मापासून 'तत्त्वनिष्ठ अंतर' राखणे आवश्यक आहे. धर्माचा वापर हा केवळ वैयक्तिक नैतिकतेसाठी व्हावा, राजकीय सत्तेसाठी नाही. जोपर्यंत मतदार स्वतः धार्मिक भावनांच्या पलीकडे जाऊन विकासाच्या मुद्द्यावर मतदान करत नाहीत, तोपर्यंत हा हस्तक्षेप थांबवणे कठीण आहे. भारतीय लोकशाहीला अधिक प्रगल्भ करण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेच्या मूळ घटनात्मक तत्त्वांचे पुनरुज्जीवन करणे ही काळाची गरज आहे.

आधुनिक भारतीय राजकीय विचार: समकालीन प्रासंगिकता आणि आव्हाने

आधुनिक भारताचे शिल्पकार मानल्या जाणाऱ्या महात्मा गांधी, पंडित नेहरू आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार केवळ स्वातंत्र्यलढ्यापुरते मर्यादित नव्हते, तर ते एक 'शाश्वत जीवनदर्शन' होते. आज जेव्हा भारतीय लोकशाही ध्रुवीकरण, असमानता आणि वाढत्या धार्मिक हस्तक्षेपाच्या आव्हानांचा सामना करत आहे, तेव्हा या विचारवंतांच्या सिद्धांतांचे पुनरुज्जीवन करणे अनिवार्य ठरते.

आजच्या 'सत्तेसाठी काहीही' या प्रवृत्तीच्या काळात गांधीजींचा 'साध्य आणि साधन' हा सिद्धांत अत्यंत प्रासंगिक आहे. गांधीजींच्या मते, जर तुमचे साधन अपवित्र असेल, तर तुमचे साध्य कधीही पवित्र असू शकत नाही. आज राजकारणात वाढलेला भ्रष्टाचार, बाहुबल आणि पैशाचा वापर रोखण्यासाठी गांधीजींची 'राजकारणाचे आध्यात्मीकरण' (नैतिकीकरण) ही संकल्पना महत्त्वाची ठरते. तसेच, वाढत्या धार्मिक तणावाच्या पार्श्वभूमीवर त्यांचा 'सर्वधर्मसमभाव' हा विचार सामाजिक सलोखा टिकवून ठेवण्यासाठी एकमेव पर्याय आहे. केवळ कायद्याने नव्हे, तर अंतःकरणातून सर्व धर्मांचा आदर करणे, हीच खरी धर्मनिरपेक्षता आहे, हे गांधीजींचे सूत्र आजही तितकेच प्रभावी आहे.

समकालीन भारतात जेव्हा अंधश्रद्धा, संकुचित विचार आणि माहितीचा अभाव वाढत आहे, तेव्हा पंडित नेहरूंचा 'वैज्ञानिक दृष्टिकोन' हा विचार दिशादर्शक ठरतो. नेहरूंनी नेहमीच आधुनिकता आणि तर्कनिष्ठतेचा पुरस्कार केला. त्यांच्या मते, धर्म ही वैयक्तिक बाब असावी आणि राजकारणाने पूर्णपणे विकासाभिमुख असावे. आजच्या 'डिजिटल इंडिया'च्या काळात तंत्रज्ञानाचा वापर करून पारदर्शक प्रशासन राबवण्यासाठी नेहरूंची हीच आधुनिक दूरदृष्टी पाया ठरली आहे. तसेच, जागतिक स्तरावर भारताची 'अलिप्ततावादी' भूमिका आणि शांतताप्रिय सहअस्तित्व ही नेहरूंची धोरणे आजही भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा कणा आहेत.

डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांची प्रासंगिकता आज पूर्वीपेक्षाही जास्त जाणवते. त्यांनी दिलेला 'समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता' हा संदेश केवळ राजकीय नसून तो सामाजिक लोकशाहीचा आधार आहे. जोपर्यंत समाजात आर्थिक आणि सामाजिक विषमता आहे, तोपर्यंत राजकीय लोकशाही अपूर्ण आहे, हा त्यांचा इशारा आजही खरा ठरताना दिसतो. आरक्षण, दलित आणि महिलांचे हक्क, तसेच कामगारांचे कल्याण यांसाठी त्यांनी केलेले कायदेशीर प्रयत्न आजही उपेक्षितांच्या प्रगतीसाठी आधारवड आहेत. आंबेडकरांनी मांडलेली 'घटनात्मक नैतिकता' ही संकल्पना आजच्या काळात सर्वोच्च न्यायालयाच्या अनेक ऐतिहासिक निर्णयांचा आधार बनली आहे. धर्माचे राजकीयीकरण टाळून 'मानवी हक्कांना' सर्वोच्च स्थान देणे, हाच आंबेडकरांच्या विचारांचा गाभा आहे.

आज जेव्हा आपण 'विकास' आणि 'धर्म' यांच्यातील संघर्षाचा विचार करतो, तेव्हा या तिन्ही महापुरुषांचे विचार एकत्र जोडणे आवश्यक आहे. गांधीजींची नैतिकता, नेहरूंची आधुनिकता आणि आंबेडकरांचा सामाजिक न्याय यांचा संगम झाल्याशिवाय भारत एक जागतिक महासत्ता बनू शकणार नाही. समकालीन राजकारणात केवळ निवडणुका जिंकण्यासाठी धर्माचा वापर करण्याऐवजी, या विचारवंतांनी दाखवलेल्या मूल्यांच्या आधारावर धोरणनिर्मिती करणे गरजेचे आहे. जर

आपण गांधींच्या 'ग्रामस्वराज्याकडे', नेहरूंच्या 'औद्योगिक प्रगतीकडे' आणि आंबेडकरांच्या 'शिक्षण व संघटन' यांकडे दुर्लक्ष केले, तर आपली लोकशाही केवळ एक सांगाडा उरेल.

एकूणच आधुनिक भारतीय विचारवंतांचे सिद्धांत हे कालबाह्य झालेले नाहीत, तर ते अधिक प्रगल्भ झाले आहेत. वाढत्या जमातवादाला नेहरूंच्या तर्कनिष्ठतेने, विषमतेला आंबेडकरांच्या न्यायाने आणि नैतिक अधःपतनाला गांधींच्या सत्याने उत्तर देणे शक्य आहे. भारतीय लोकशाहीला अधिक मजबूत आणि सर्वसमावेशक करण्यासाठी या 'त्रिवेणी' विचारांची प्रासंगिकता आजही वादातीत आहे.

निष्कर्ष :

आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंतांनी 'धर्मनिरपेक्षता' ही संकल्पना केवळ पाश्चात्य अनुकरण म्हणून न स्वीकारता, भारतीय समाजमनाला आणि इथल्या बहुसांस्कृतिक वारशाला साजेशी अशी अत्यंत लवचिक आणि सर्वसमावेशक ठेवली आहे. महात्मा गांधींची 'नैतिकता' आणि सर्वधर्मसमभाव, पंडित नेहरूंची विज्ञाननिष्ठ 'आधुनिकता' आणि तटस्थता, तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा 'सामाजिक न्याय' आणि घटनात्मक बंधुता या तिन्ही महत्त्वपूर्ण प्रवाहांचा एक अपूर्व संगम भारतीय राज्यघटनेच्या गाभ्यामध्ये दिसून येतो. या विचारवंतांनी धर्माला वैयक्तिक आचरणाचे आणि सामाजिक नैतिकतेचे साधन मानले होते, ज्यामुळे भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या देशात लोकशाहीची मुळे खोलवर रुजली गेली.

मात्र, समकालीन सामाजिक-राजकीय परिस्थितीचे विश्लेषण केले असता असे प्रकर्षाने जाणवते की, सध्याच्या काळात धर्माचे मोठ्या प्रमाणावर 'राजकीयीकरण' झाले आहे. निवडणूक जिंकण्यासाठी धार्मिक अस्मितेचा आणि प्रतीकांचा होणारा वाढता वापर हा मूळ धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वांना तडा देणारा ठरत आहे. जेव्हा विकास, शिक्षण आणि आरोग्य यांसारखे कळीचे मुद्दे बाजूला पडून केवळ धार्मिक ध्रुवीकरणावर राजकारण केंद्रित होते, तेव्हा लोकशाहीचे चारही स्तंभ कमकुवत होण्याची भीती निर्माण होते. धर्म आणि राजकारण यांची ही सरमिसळ सामाजिक सलोख्याला बाधा आणणारी असून, त्यातून निर्माण होणारी असहिष्णुता हे लोकशाहीसमोरील सर्वात मोठे आव्हान आहे. शेवटी, या संकटातून बाहेर पडण्यासाठी आणि भारतीय लोकशाहीला अधिक प्रगल्भ करण्यासाठी आधुनिक भारतीय विचारवंतांच्या मूळ सिद्धांतांचे 'पुनरुज्जीवन' करणे हाच एकमेव आणि खरा उपाय आहे. गांधींच्या सत्याग्रही वृत्तीची, नेहरूंच्या तर्कनिष्ठ आधुनिकतेची आणि आंबेडकरांच्या घटनात्मक नैतिकतेची आज देशाला नितांत गरज आहे. जोपर्यंत आपण राजकारणाला पुन्हा एकदा 'नैतिक' आणि 'लोककल्याणकारी' चौकटीत आणत नाही, तोपर्यंत धर्मनिरपेक्षतेचा आत्मा जिवंत राहणार नाही. या महान विचारवंतांनी दाखवलेल्या मार्गावरून चालणे, हेच उज्ज्वल आणि अखंड भारताच्या निर्मितीचे खरे सूत्र ठरेल.

संदर्भ सूची :

१. Ambedkar, B. R. (1957). The Buddha and his Dhamma. Siddharth Publication.

२. Gandhi, M. K. (1938). Hind Swaraj or Indian Home Rule. Navajivan Publishing House.

३. Nehru, J. (1946). The Discovery of India. Signet Press.

४. भद्रे, रा. ग. (२०१५). आधुनिक भारतीय राजकीय विचार. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.

५. चपळगावकर, न. रे. (२०२०, डिसेंबर ५). भारतीय धर्मनिरपेक्षतेपुढील आव्हाने. लोकसत्ता. [वृत्तपत्र लेख].

६. Savarkar, V. D. (1923). Essentials of Hindutva. (Reprinted/Online Edition).

७. Pantham, T., & Deutsch, K. L. (Eds.). (1986). Political thought in Modern India. SAGE Publications.

८. कुलकर्णी, एम. व्ही. (२०२४, फेब्रुवारी १२). गांधीजींचा सर्वधर्मसमभाव आणि आजचे राजकारण. महाराष्ट्र टाइम्स. [वृत्तपत्र
लेख].

९.जोशी, एस. पी. (२०२५, ऑगस्ट १५). संविधानातील धर्मनिरपेक्षता: डॉ. आंबेडकरांची दूरदृष्टी. सकाळ.